

תוכן העניינים

ז	רשימת לוחות
ט	תודות
1	פתח דבר
5	פרק ראשון: מבוא
5	מסד היסטורי
25	מסגור תיאורטי
48	מחנות העולים והמעברות
63	טיפולוגיה
69	קביעת המינוח למוצא העולים וזהותם
71	שיטת המחקר ומבנה המחקר
79	פרק שני: שפה
81	שפת אם: רקע לשוני-היסטורי
96	שפת קשר: המדיניות הלשונית של הממסד הישראלי והיחסים הלשוניים בין העולים לוותיקים
125	שפת גשר: תקשורת לשונית פנימית בין העולים במחנות ובמעברות העולים
152	שפת המעברות: סיכום
154	פרק שלישי: דת
154	דת לקראת שינוי: הקדמה ורקע היסטורי
163	יחס הממסד לדתיותם של העולים
169	פעילות דתית ממסדית: הגורמים המתווכים
178	בתי הכנסת
187	מעגל השנה ומעגל החיים
197	דת במעברות: סיכום

202	פרק רביעי: חינוך
202	חינוך בחברה היהודית והארץ-ישראלית: רקע היסטורי
227	חינוך בקרב העולים
267	חינוך ויחסים בין-עדתיים במחנות העולים ובמעברות
294	חינוך במחנות העולים ובמעברות: סיכום
296	פרק חמישי: ממצאים ומסקנות
296	ממצאי הליכה
299	דיון ומסקנות
324	אחרית דבר
327	ביבליוגרפיה
327	ארכיונים
327	יומנים
327	סדרה תיעודית
327	ספרים ומחקרים
359	מפתח שמות אישים
364	מפתח מקומות

פתח דבר

מיום הקמת מדינת ישראל ועד סוף שנת 1951, במשך שלוש שנים וחצי, הגיעו אליה כ-720 אלף עולים. מנגנון הקליטה של המדינה החדשה התמודד עם העולים הרבים על ידי העברתם מנמלי הים ונמלי התעופה אל מחנות קליטה ומיון ראשוניים, שקיבלו אותם במעין "שרשרת אזור" מזוהת. כשני שלישים מהעולים שהגיעו לישראל במסגרת העלייה הגדולה עברו את "שרשרת האזור" והמשיכו את תהליך קליטתם באמצעים שונים. כשליש מהעולים הועברו אל מחנות עולים ארעיים, שנועדו לספק להם מסגרת קליטה ראשונית. מחנות אלו נועדו לשמש תחנת מעבר זמנית, אך רבים מהעולים נותרו בהם חודשים ארוכים ובתנאי מחיה קשים, והסוכנות היהודית פתחה בשנים אלו מחנות משנה לצד המחנות הקיימים כדי להגדיל את תפוסתם.¹ במרץ 1950, בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית בנוגע לבעיה הדוחקת של מצבם הקשה של מחנות העולים, הוחלט על פירוקם ועל שיכון העולים ביישובי מעבר – המעברות – שהוקמו לצדי יישובים קיימים או בפרבריהם.² עד סוף 1950 עמדו על תילן 49 מעברות חדשות, באפריל 1951 פעלו 64 מעברות, בספטמבר 1951 גדל מספרן ל-87, ובפתח שנת 1952 פעלו ברחבי המדינה 194 מעברות, שבהן חיו יותר מ-250 אלף נפש.

חיבור זה, השייך לתחום ההיסטוריה החברתית, מבקש לשחזר את קורות חיי היום-יום של העולים במחנות העולים ובמעברות. הוא מאפשר "תיאור גדוש"³ של חיי העולים ושל היחסים החברתיים בינם לבין עצמם. במסגרתו נחשפת מציאות החיים במעברות ומתבררת סוגיית היחסים הבין-עדתיים בקרב העולים: מנגנוני קרבה וריחוק, דפוסים של ריבוד חברתי ופערים חברתיים, שיתופי פעולה או התנגשויות. פרקי הליבה של המחקר מאורגנים במבנה תמטי, המאפשר שחזור

1 "נפתחו מחנות נוספים לקליטת עולים", קול העם, 28.11.1949.
2 לוי אשכול. "דברים בהנהלת הסוכנות היהודית (27.3.1950)", חגי צורף וארנון למפרום (עורכים), לוי אשכול: ראש הממשלה השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו (1895–1969). ירושלים: גנון המדינה, 2002, עמ' 260.
3 קליפורד גרץ. פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר ספרים, 1990, עמ' 15.

מפורט של התנהלות חיי היום-יום במחנות ובמעברות. חלוקת הפרקים על פי הנושאים, התחומים והמרחבים שבהם התקיימו מפגשים בין העולים מאפשרת להתמקד בצורתם הייחודית של המפגשים האלו, תוך תיאור התנאים להיווצרותם ולהתפתחותם. כך מציגים פרקי הליבה שלושה מהלכים התוחמים פרקטיקות של חיי יום-יום, שחשיפתן, תיאורן וניתוחן מציירים את תמונת המציאות של המעברות: שפה, דת וחינוך.

מחקר זה מלמד שהניסיון לכנס את העולים תחת הגדרה עדתית אחידה, דיכוטומית, לא יכול למציאות. הוא מראה כיצד בפרק זמן קצר יצרו החיים המשותפים במעברות התנהלות חברתית, קהילתית ואף הלכתית מפתיעה, שאף שלא הייתה מנותקת לחלוטין מהלך הרוח של התקופה, הנכחה "אפשרויות אובייקטיביות" נוספות, מרקם אחר של יחסים. באמצעות התייעוד והתיאור של מציאות החיים של העולים במחנות ובמעברות, והמפגשים הבין-עדתיים בקרבם, כמו שהם עולים משילוב המקורות המשמשים במחקר, אפשר לזהות דפוסים של קשר בין העולים ואת היחסים ביניהם, לאפיין את המבנה החברתי של מעברות העולים, לשרטט את התנאים שיצרו אותו ולחשוף את טיב היחסים הבין-עדתיים בקרב העולים. תיקוף (ולדיזיזיה) של המחקר, הבא לידי ביטוי בפרקי הסיכום, נעשה מתוך תנועה בין תיאור אירועים לרפלקסיה עליהם, בין הנתונים שנאספו בקפידה, הפרספקטיבה המחקרית והמסקנות שעלו מתהליך המחקר.

מן המחקר עולה כי בשנים 1948–1952 מאבקם המשותף של העולים במעברות ליצירת מרחב ותנאי מחיה אפשריים בתנאים הקשים יצר התנהלות חברתית פנימית, בלי שהעולים התכנסו בהכרח למבנה עדתי מובחן שהוכתב על ידי הממסד. העולים האשכנזים, מארצות אירופה, שימשו מנגנוני חברות וקשר עם הממסד. השתתפותם בהתארגנויות הפנימיות בקרב העולים במחנות ובמעברות, הביאה למידה מסוימת של היענות מנגנוני הממסד, הגורמים המתווכים והחברה הוותיקה לצורכי המעברות, שנבעה ממידה של הזדהות רגשית, תרבותית וחברתית. אולם היעלמות האשכנזים בסוף שנת 1951 הפכה באחת את העולים במעברות לקבוצת השתייכות אחת בעיני הממסד והחברה הכללית: "עדות המזרח". וכך, אף שהגבולות הסימבוליים הצליחו לפרק זמן מסוים לקרוא תיגר על הגבולות החברתיים שהתוו הממסד והחברה הקולטת, הם פעלו בפרק זמן קצר במעברות, ולא נעו עם מרבית העולים אל המשך חייהם מחוץ להן.

לפיכך, אפשר לחלק את ימי המעברות לשלוש תקופות משנה נפרדות: הראשונה, מאמצע 1950 ועד סוף 1951; השנייה, מראשית שנת 1952 ועד סוף שנת 1954; והשלישית, משנת 1954 ועד שנות השבעים של המאה העשרים. חלוקה זו מדגישה את ייחודיות המבנה החברתי שנוצר בתוך המעברות בפרק

הזמן שבו ההטרוגניות העדתית בהן הייתה זהה להטרוגניות בחברה הישראלית הכללית, אך גם את היעדרו של המבנה חברתי הייחודי כאשר הרכב המעברה השתנה באופן מכוון ומנוטר; היא מאירה את ההבחנה בין אלו שעברו במעברה ובין אלו שנשארו לחיות בה והיא הותירה בהם רושם שהכתיב את המשך מהלך חייהם; היא מזהה את השינוי ביחס של הממסד והחברה הוותיקה אל המעברות בעקבות השינוי בהרכב העדתי שלהן; והיא מאפשרת להכיר בתפקידה של המעברה כתחנת מעבר של זהות לעולים, אשר הכתיבה להם מצב חברתי, כלכלי וריבודי בהתאם למשך הזמן שחיו בה.

ספר זה מציע חוליה נוספת להבנת השדרה המתמשכת של היחסים החברתיים בישראל, וחושף תהליך היסטורי אשר הגדיר ועיצב יחסים קבוצתיים, תהליך שייתכן שנבלע בסערת העלייה ההמונית וקליטתה במדינת ישראל, ונדחק לשוליים של כתיבת ההיסטוריה.

שפת אם: רקע לשוני היסטורי

א. לשון הקודש ולשונות יהודיות

שפת התורה, המכונה במשנה לשון הקודש, מוגדרת במרחב המחשבה היהודי כשפה המקורית, שפת ההתגלות, שקדמה לבריאת העולם ומאפשרת גישה לממשותם של דברים. גם כתיבת האותיות נחשבת חלק בלתי נפרד ממורשת התורה, ועל כן היא נכללת בשורת המצוות השרירות וקיימות שניתנו בהר סיני. תפיסה ייחודית זו של הלשון כתשתית לעולם המציאות הפכה את שפת התורה לכלי רוחני שבצדו היבט מעשי ומחייב. לפי רעיון זה, הלשון מכוונת את הקורא להבנת הקיום מתוך הפנמה של עקרונותיה המעשיים, המשמשים אותו בתפילה, בקריאת התורה, באמירת ברכות ובמזמורים. תולדות השפה העברית כשפת תקשורת בחיי היום-יום מקבילות לקורות העם הדובר אותה. שפת המקרא, ששימשה עד המאה השישית לפני הספירה, פינתה את מקומה לשפה הארמית, ושילוב שתיהן יצר את לשון התלמוד. גלות עם ישראל מארצו במאה הראשונה לספירה העלימה את העברית כשפה מדוברת בחיי היום-יום והותירה אותה בעיקר כשפת תפילה. ברוב התפוצות הוסיפה העברית לשמש לשון קודש בחיים הדתיים של עם ישראל.⁴

ברוב ארצות הגולה אימצו לעצמם היהודים את שפת המקום ושילבו בה יסודות מן השפה העברית. היווצרות לשונות היהודים בקרב היהודים בגולה והימנעות מהיטמעות לשונית מלאה בארצות המוצא מסמנות בו בזמן מידה של השתלבות היהודים במרחבי המחיה שלהם ושמירה על קשר עם שפתם – לשון הקודש.⁵

מקובל למנות שש-עשרה לשונות יהודיות,⁶ או ניבים מיוחדים של שפות, ששימשו, וחלקן עודן משמשות, קהילות יהודיות. שש-עשרה הלשונות הללו מציגות מגוון גדול של להגים, הנבדלים מבחינה גיאוגרפית ותרבותית. המיפוי שיופיע להלן אינו כולל את כל הלהגים שבהם השתמשו היהודים בלשונותיהם.

4 בנימין גרוס. ברית הלשון: הרפתקת הדיבור במחשבת היהדות. תרגמה מרים טבעון. ירושלים: ראובן מס, 2004, עמ' 39, 40, 196, 197.

5 שם, עמ' 197.

6 חיים רבין. "הלשונות היהודיות: המשותף, המיוחד, הבעייתי", פעמים 1 (1997), עמ' 40–

רוב הקהילות היהודיות⁷ דיברו בשתי שפות ואף יותר:⁸ העברית לצורך תפילה ולימוד, שפת המקום לצרכים יומיומיים ושפה שהיא תוצר של ערבוב מרכיבים עבריים בתוך השפה המקומית, שיצר ניב חדש שהתקיים רק בפי היהודים⁹ ושימש לצרכים פנים-קהילתיים. המאפיין העיקרי המשותף לשפות היהודיות הוא המרכיב העברי. חלק מהשפות היהודיות היו בעלות פרקטיקות של כתיבה מסורתית באלף-בית עברי, וכך התקיימו גם חיים ספרותיים של השפה. מאפיין משותף נוסף הוא ארכאיזם של לשון המקום ושימור של צורות שבשפת המקום חדלו משימוש בהן. סגירותה של החברה היהודית, ובייחוד סגירותה של האישה היהודית בחברה המסורתית, שימרה להגים שהתפתחו והשתנו בשפת המקום.¹⁰

אפשר לחלק את השפות היהודיות לשתי רמות מבחינת המרחק שלהן משפת המקום המקורית: שפות מיוהדות, הדומות לשפת המקום במידה המאפשרת למקומיים להבניה, ושפות יהודיות, ששימרו מרכיב של עברית וארמית בשילוב שפת המקום, במידה שלא אפשרה הבנה של אלו שאינם משתייכים לקהילה. חלק מהשפות היהודיות התקיימו כלשונות שלמות, למשל היידיש והלדינו, שכיסו בשימושן את כל שטחי החיים, והיו שפות מדוברות וכתובות. ליידיש ולדינו לא הייתה בהכרח מעורבות מיוחדת עם הלשון המקומית בחלק ניכר מהשטחים שבהם שימשו בפי היהודים (למשל, לדינו בתורכיה, בבולגריה, ביוגוסלביה או ביוון, ויידיש בפולין, ברומניה, ברוסיה או בהולנד). בשונה מהלשונות השלמות, הלשונות המיוהדות (למשל הערבית-יהודית) השתמשו בשפת המקום בצורה יהודית, וכללו עירוב של מרכיב דתי של לשון הקודש.¹¹

בעקבות התהפוכות שחלו בעולם היהודי החל בסוף המאה התשע-עשרה, הצטמצם מספרם של הדוברים בלשונות היהודיות, וחלק מהן אף נכחדו או שהן עומדות על סף הכחדה. בין הלשונות היהודיות שנכחדו: יוונית וארמית בעת העתיקה, איטלקית-יהודית (איטלקיאן, Latino, Volgaeve) צרפתית-יהודית, יוונית-יהודית, סלאבית-יהודית (לשון כנען, כנענית, צ'כית-יהודית) ופרובנסיאלית-יהודית (שואדית).¹² לשונות יהודיות שהוסיפו להתקיים עד הקמת מדינת ישראל ב-1948 הן כורדית-יהודית (ארמית-יהודית חדשה, "לשון

7 הכוונה היא בעיקר לגברים מקרב הקהילה.

8 יעקב רבי. לשון הבריא. ירושלים: מוסד ביאליק, 1994, עמ' 94.

9 רבין, "הלשונות היהודיות", עמ' 42.

10 משה בר אשר. "בחינות בחקר לשונות היהודים וספרויותיהם", פעמים 93 (2002), עמ' 88.

11 תופעה זו של שילוב שפת המקום עם שפה של מיעוט אתני אינה מיוחדת רק ליהודים. ראו

רבין, "הלשונות היהודיות", עמ' 42.

12 יוונית וארמית: אבנר לוי. "לשונות יהודיות במזרח ובמערב", פעמים 1 (1997), עמ' 59, 63.

התרגום, "לישנא יהודיא", "ג'בלי", ולה ארבעה ניבים עיקריים: כורדית, ניב יהודי זאכו בכורדיסטן ("עמידייה"), ניב אורמיה באיראן ("נאש דידאן") וניב רוונדוז, ארביל וכירכוך בעיראק; פרסית יהודית (ג'די); בוכרית (בוכרי); ג'והורי-טאטית יהודית; ספרדית יהודית (נקראת גם לדינו, ג'ודזמו, ספניולית), ולה שני תת-להגים: חתיכה וספרדית תקנית של זמנה; יידיש, ולה ארבעה להגים: מערבי, תיכוני, צפון מזרחי ודרום מזרחי; ערבית יהודית בלהגים שונים: מצרית-יהודית, טריפוליטאית-יהודית, ערבית תוניסאית-יהודית, ערבית יהודית-אלג'יראית, מרוקאית-יהודית וגם מוגרבית יהודית, ברברית-יהודית, ערבית-יהודית מבוססת ערבית-סורית, יהודית-תימנית, עיראקית-יהודית, קרימצ'אקית, גרוזית (גרוזינית, גיאורגית) ותאתית-יהודית.¹³

ב. החייאת העברית: השפעת תנועות ההשכלה

תחיית הלשון העברית נחשבת לאחד ההישגים החשובים של התנועה הציונית בארץ ישראל, והיא כרוכה, כהגדרתו של בנימין הרשב, בשני מהלכי יצירה שלובים, של לשון תשתית של הפרט ולשון תשתית של החברה.¹⁴ הניסיון להפיכת העברית ללשון התשתית של הפרט, שאינה לשונו הראשונה או הבלעדית, ועל בסיסה הוא מסוגל להעמיק דעת בתחומי ידע שונים, התקיים

13 כורדית-יהודית: יפה ישראלי. "הספרות שבכתב בארמית החדשה של יהודי כורדיסטן הפרסית", דוד מ' בוניס (עורך), לשונות יהודי ספרד והמזרח וספריותיהם. ירושלים: מוסד ביאליק ומשגב ירושלים, 2002, עמ' 281; ניבים של כורדית-יהודית: לוי, "לשונות יהודיות", עמ' 59; פרסית-יהודית: תמר גינדין. "המרכיב העברי בפרסית יהודית קדומה", בוניס (עורך), לשונות יהודי ספרד והמזרח, עמ' 319; יידיש: לוי, "לשונות יהודיות", עמ' 65; להגי יידיש: הרשות הלאומית לתרבות היידיש <http://yiddish-rashutleumit.co.il/he/לשון/להגים-דיאלקטים>; מצרית יהודית: מיכאל ליטמן. "היחסים בין הקהלים במצרים במאות הט"ז והי"ז", פעמים 16 (1983), עמ' 39; גודרון קרמר. "עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר", פעמים 7 (1981), עמ' 10; טריפוליטאית-יהודית: Shumikazu Yoda. *The Arabic Dialect of the Jews of Tripoli (Libya)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005, p. 63; יהודית-אלג'יראית: לוי, "הלשונות היהודיות", עמ' 62; מרוקאית-יהודית: לוי, שם, עמ' 60; ערבית-יהודית מבוססת סורית: ירון הראל. "היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750-1950", פעמים 86-87 (2000), עמ' 67-123; יהודית-תימנית: יצחק גלוסקא. "השפה", חיים סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: תימן. ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח ומשרד החינוך, 2002, עמ' 143-154; עיראקית-יהודית: לוי, "הלשונות היהודיות", עמ' 62; גרוזינית: ראובן אנוך. "תרגום מסורתי של המקרא בלשון הדיבור של יהודי גרוזיה: תבסילי", בוניס (עורך), לשונות יהודי ספרד והמזרח, עמ' 363; תאתית-יהודית: לוי, "הלשונות היהודיות", עמ' 61.

14 בנימין הרשב. "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים 2 (1989), עמ' 11.

במקביל להתבססות העברית כלשון התשתית של החברה היהודית בארץ ישראל כדי להופכה ללשון הדיבור של החברה, שבה מתנהלות מערכות חוק ומשפט, ממשל ופוליטיקה, ספרות, תרבות, חינוך, תקשורת ומסחר – עולם של חוקים מנוסחים מקובלים וטיפוסיים. הרשב קושר בין תחיית הלשון לתחיית התרבות העברית במהלך של התעוררות בכתב ובעל פה, שהתבסס ברצף שבין הגלות לארץ ישראל. קודם לתחייתה לא הייתה העברית מפותחת במיוחד, ומפעל החייאתה נראה בגדר רעיון אוטופי.¹⁵ אלא שהשפה העברית מעולם לא מתה, אף שלא היו לה דוברים ילידים.¹⁶ תהליכים שונים באירופה ובעיקר בארץ ישראל, הנכללים במונח "תחיית הלשון העברית", הולידו שיבה מלאה של העברית לחיים.¹⁷

תחיית הלשון העברית לא התרחשה בחלל ריק. המפעלים, האישים והארגונים שהשתתפו בה פעלו בהקשר החברתי של זמנם, וכך משקף תהליך תחיית הלשון תהליכים, מגמות ותופעות כלליות ומקומיות שהבשילו לכדי ביסוס מעמד השפה כחלק מהגדרה עצמית לאומית.¹⁸ ראשית רעיון העברית החדשה במאה השמונה-עשרה, עם כניסת היהודים לחברה המערב-אירופית,¹⁹ כרוך בשינויים לשוניים שהשפיעו על לשונות היהודים האחרות. השינויים שהכתיבה תנועת ההשכלה היהודית המערב אירופית חלו על חיי היום-יום, על המראה, על ההתנהלות ועל מערך הקשרים של היהודים, ובראש ובראשונה היה מדובר בשינוי לשוני.²⁰ בהשפעת השכלת ברלין החליף השימוש בשפה הגרמנית את השימוש ביידיש, ובמהרה הפכה השליטה בשפה הגרמנית לסמל סטטוס, וגם כלי חיוני לרכישת השכלה כללית. כמה מהממשלות הגרמניות הורו לעקור את היידיש משימוש יומיומי, בתחום המסחר והחינוך למשל, ולהנהיג את הגרמנית כשפת דיבור. תהליכים אלו של אימוץ דפוס לשוני חדש נמשכו כשלושה דורות עד לשליטה מלאה של היהודים בשפה הגרמנית. עם זאת, בקרב יהודים רבים בינם לבין עצמם הוסיפה התקשורת להתקיים ביידיש, ונעשה שימוש באותיות עבריות גם

15 גרוס, ברית הלשון, עמ' 98.

16 יאיר אור. בוראים סגנון לדור: האמונות והאידיאולוגיות של מתכנני הלשון העברית בארץ ישראל. תל אביב: אוב, 2016, עמ' 17.

17 משה בר אשר. פרקי עיון בעברית החדשה ובעשייה בה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, 2012, עמ' 56.

18 שלמה כרמי. עם אחד ושפה אחת: תחיית הלשון העברית בראייה בין-תחומית – קורות ומקורות. תל אביב: משרד הביטחון, 1997, עמ' 45.

19 גרוס, ברית הלשון, עמ' 197.

20 זר שביט. "ההביטוס של היהודי החדש של תנועת ההשכלה", ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל 16 (2009), עמ' 25.

כאשר כתבו גרמנית.²¹ תהליכים אלו, שהנחילו שינוי לשוני, ובייחוד את דמותו של "הילד היהודי החדש", מקבילים לתהליכים שקבעו, מאתיים שנה אחר כך, את דמותו של "הילד העברי החדש" בארץ ישראל. שתי דמויות (או טיפוסים) אלו היו תוצר של תרגום אידיאולוגיה לתוכניות מעשיות יומיומיות והנחלתן באמצעות גורמים וארגונים רשמיים, כולל מערכת החינוך. השינוי שביקשה תנועת ההשכלה לחולל כוון בעיקר אל דור העתיד – הילדים – בייחוד בשל יכולתם להפנים דפוסי שונים מאלו של דור ההורים המסורתי.²² בהקשר זה ראוי לציין את ההבדל המגדרי הניכר שהכתיב את מידת הידע של הנשים בעברית. למן ההתחלה הייתה תנועת ההשכלה תנועה של גברים בלבד. הדרתן של נשים ממהפכת הנאורות הייתה כמעט מוחלטת. השתלבותן של נשים בהתעוררות הציבורית של תנועת ההשכלה היהודית התרחשה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה במזרח אירופה, אז נחשפו נשים לעולם תרבותי מודרני רב-לשוני באמצעות קריאת ספרות, לעתים גם בעברית. אך מעטות הנשים שקנו שליטה בשפה העברית במידה שאפשרה להן להתדפק על שערי תנועת ההשכלה.²³

הביקורת של תנועת ההשכלה היהודית על החינוך היהודי כללה גם עיסוק נרחב במצב הייחודי של השפה. גישת המשכילים כלפי לשון הקודש התבססה על היותה חלק מההוויה היהודית, שעתה, לנוכח השפעות תרבותיות ושינויי העת עליה להפוך לשפה מתפתחת שתקדם מחקר ועיון. עליה לשמש להוראה וחינוך לא רק מבחינה אינסטרומנטלית, אלא ככלי לשוני לקידום הלכי רוח ומחשבה הנעים עם תמורות הזמן.²⁴ עם זאת, תחת השינויים שבישורה תנועת ההשכלה בקרב יהדות אירופה, טרם התפתח רעיון השימוש בעברית כ"שפה אופפת כול".²⁵ הלשון העברית הייתה לנושא לניתוח דקדוקי והערכה אסתטית, והמשכילים נטו להשתמש בה, ולא ביהודית הגרמנית, לכל נושא, גם בתחומים מדעיים ורוחניים, מתוך התייחסות למקרא, ולא לתלמוד, כקנה מידה.²⁶ המיזם הלשוני של השכלת

21 שם, עמ' 27.

22 שם.

23 שמואל פיינר. "האישה היהודיה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה", ציון נח (1993), עמ' 459.

24 שמואל פיינר. מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2002.

25 מרדכי זלקין. אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע-עשרה. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 39.

26 מיכאל מאיר. צמיחת היהודי המודרני: זהות יהודית ותרבות אירופית בגרמניה 1749–1824. ירושלים: כרמל, 1990, עמ' 132.

ברלין מיקם את השפה ככלי למחשבה והגות, כחלק בסיסי מהגדרה עצמית ומהגדרה קבוצתית.²⁷

תהליך החיפוש העברית בהשכלה של המאה התשע-עשרה במזרח אירופה תרם במיוחד להחייאת העברית כשפת תרבות. תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה הכניסה ממד חדש לחלוטין בתקשורת, למשל ראשית הופעתה של העיתונות כאפיק להחלפת דעות ולהפצת רעיונות.²⁸ הלשון העברית, שתיארה את העם היהודי בגדולתו המקראית, שמרכיביה ביטאו הלך רוח עצמאי, מתפתח, ועם זאת בסיסי ושורשי, היא השפה שנבחרה לייחד את ההתחדשות התרבותית של העם היהודי לפי תנועת ההשכלה. פעולת תנועת ההשכלה, ההתערות של היהודים בתנועות מהפכניות מקומיות, פעילות מואצת במרכזים עירוניים במרחב האירופי – כל אלו ציירו את התרבות היהודית במזרח אירופה כתרבות שוקעת ושלילית, שיש להיפטר במהרה ממרבית מרכיביה, ובראשם השפה.²⁹ תחיית השפה העברית ליוותה בראשית דרכה את אותם יסודות של תנועת ההשכלה, ששיקפו את כוח ההתמדה של המודעות היהודית האתנית, אף על פי שהיסודות הללו היו חלק מנטייתה הכללית של תנועת ההשכלה להשתלב במדינה המודרנית.³⁰

אל צפון אפריקה וחלק מארצות ערב והאסלאם הגיעו רעיונות ההשכלה בצורתה האירופית באמצע המאה התשע-עשרה. הקולוניאליזם היה אחד הגורמים שהשפיעו ביותר על תהליכי החילון של יהודים בארצות האסלאם. שליטתן והשפעתן של מדינות כגון צרפת (במרוקו ואלג'יריה) בריטניה (בעיראק ומצרים) ואיטליה (בלוב) החדירו מגמות תרבותיות ממערב אירופה. במקרים רבים התקרבו היהודים מבחינה תרבותית לגורמים הקולוניאליים יותר מאשר למוסלמים.³¹ הלשון הערבית-יהודית עברה תמורה של מודרנה וחילון, שניכרה בטקסטים בעל פה ובמידה מסוימת גם בכתב, בשירה, ביצירה תרבותית ובעיתונות.³² בקיבוצים יהודיים רבים בארצות ערב והאסלאם הביאה ההשתלבות

27 חיים שוהם. **בצל השכלת ברלין**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 23.
 28 ישראל ברטל. **מ"אומה" ל"לאום"**: יהודי מזרח אירופה 1772–1881. תל אביב: משרד הביטחון, 2002, עמ' 125.
 29 איתמר אבן זוהר. **"הצמיחה וההתנגשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל 1882–1948"**, קתדרה 16 (1979), עמ' 172.
 30 גדעון שמעוני. **האידיאולוגיה הציונית**. ירושלים: מאגנס, 2002, עמ' 8.
 31 אבריאל בר לבב. **"החילון בקרב יהודי ארצות האסלאם"**, יוכי פישר (עורכת), **חילון וחילוניות: עיונים בין-תחומיים**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2015, עמ' 173.
 32 בר אשר, **פרקי עיון בעברית החדשה**, עמ' 312.

בתהליכי המודרנה לנטישת לשונות הדיבור היהודיות. היהודים עברו לדבר צרפתית או לשון אחרת, אורחות חייהם השתנו, וגם האופי היהודי של לשונם התעמעם.³³

מבחינה בלשנית-חברתית נוצרה בעדות ישראל לחטיבותיהן מערכת דו-לשונית מיוחדת: לשון הדיבור הרגילה בצד לשון התרבות המסורתית, העברית.³⁴ זהו מצב נדיר יחסית של יחס דו-לשוני, דיגלוסי.³⁵ לצד המשך קיום העברית כשפת תפילה, מסוף המאה השמונה-עשרה ובמהלך המאה התשע-עשרה, החלה העברית לצאת מארון הספרים היהודי, מבתי המדרש ובתי הכנסת, והפכה לכלי פעיל בעולם התרבות והיום-יום היהודי. תנועות ההשכלה השפיעו השפעה דיפרנציאלית על שכבות חברתיות שונות, ורווחו בעיקר בקרב העילית והבורגנות הגבוהה. אנשי רוח וספרות, הוגים ועיתונאים, אנשי תנועת ההשכלה, השתמשו בה באופן שהצריך מידה מתונה של חידוש ותנועה בשפה, וכך יצרו מסד לחילון העברית והתאמתה לחיים המודרניים.³⁶ יצירה זו משכה חוט, דק אמנם, של המשך קיום העברית כשפה חיה.³⁷ התהליך שחל בתקופה זו המשיך תופעות שהיו קיימות, כנראה, לאורך ההיסטוריה של התפוצות. אם כך, הפעילות של תנועת ההשכלה אמנם החייתה את העברית הספרותית, הכתובה, אך לא הגבירה בהכרח את השימוש שכבר נעשה בה ביום-יום.

אחד ההבדלים בין הקהילות בתחום החינוך קשור להיבט הלשוני. יהודי צפון אפריקה והלבנט הפכו את הצרפתית לחלק חשוב של מטענם התרבותי. זהותם האתנית הרחיבה והגמישה את גבולותיה באופן שאפשר התמערבות תרבותית בלי שנותק לחלוטין הקשר עם המסורת ועם אורחות החיים היהודיים. במערכת החינוך המודרנית של מרכז אירופה התבססה הגרמנית כשפה שנייה, ובמקרים רבים אף ראשונה. במזרח אירופה, לעומת זאת, בעיית השפה הייתה לאחת השאלות המרכזיות שעמן התמודדה מערכת החינוך: שפת החברה היהודית הייתה היידיש, והיהודים הסתייגו משפות חברת הרוב (רוסית, פולנית, ליטאית,

33 שם, עמ' 316.

34 שלמה מורג. "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה 56 (1990), עמ' 70.

35 דיגלוסיה – מצב שבו מתקיימים שני טיפוסים של לשון בפיו של אותו הדובר. בכל אחד מהטיפוסים הוא משתמש בנסיבות חברתיות מסוימות.

36 רפאל ניר ורוביק רוזנטל. "דילמות יסוד של העברית החדשה: מבוא", רוזנטל ואחרים (עורכים), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי, ב: תנועות לאומיות וחברתיות; החברה הדתית מול החילון והמודרנה; העברית ולשונות היהודים.

ירושלים: כתר, 2007, עמ' 234.

37 גרוס, ברית הלשון, עמ' 197.